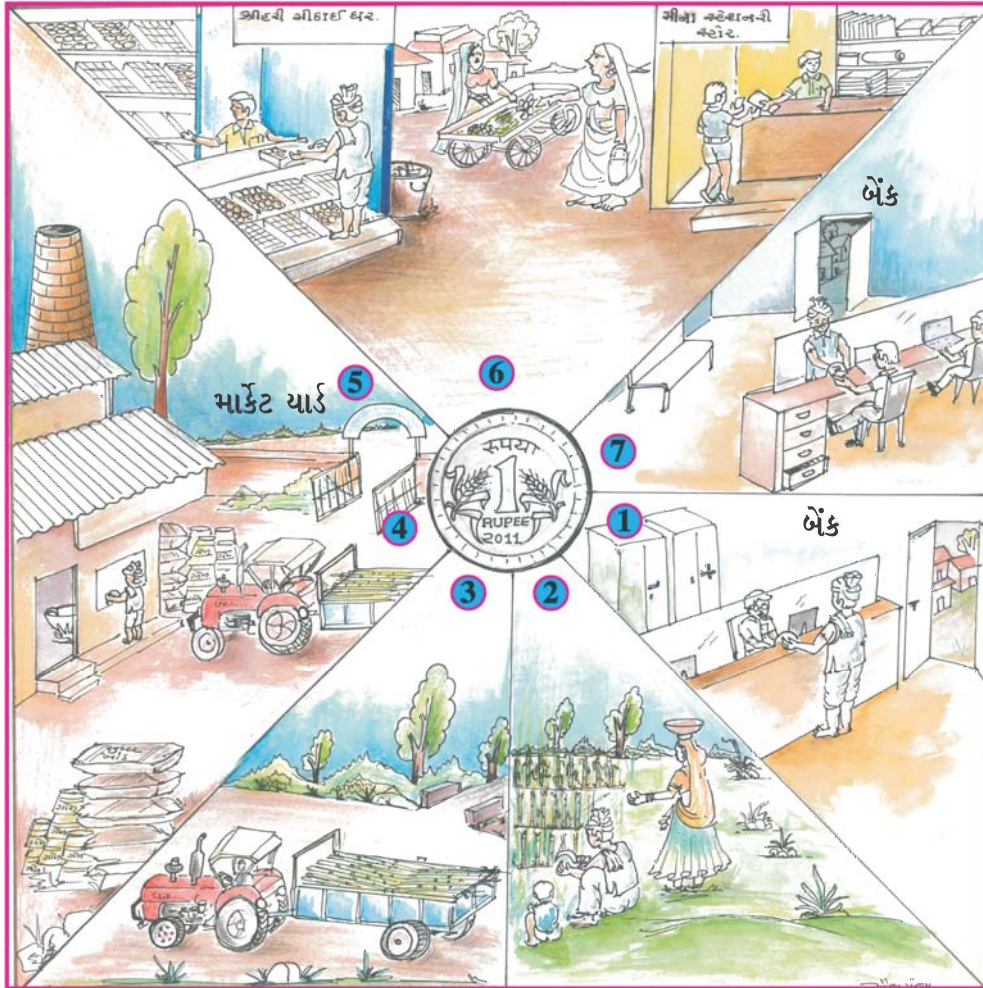

9

આપણી અર્થવ્યવસ્થા

ચાલો, રૂપિયાની યાત્રાનું અવલોકન કરીએ.

9.1 રૂપિયાની યાત્રા

1. બેન્કના જ રૂપિયા બેન્કમાં પરત આવ્યા ત્યાં સુધીની તમામ પ્રક્રિયાને નીચેની લીટીઓમાં લખો.

જ. :

2. તમારા મમ્મી કે પપ્પા કઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે લખો.

જ. :

3. તમારા ઘરમાં આવકના પૈસાનો ઉપયોગ ક્યાં-ક્યાં થાય છે, તે લખો.

જ. :

ઉપરના પ્રશ્નોના જવાબના આધારે કહી શકાય કે, લોકો વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં જોડાયેલા હોય છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ મુખ્યત્વે ત્રણ ક્ષેત્રો પર નિર્ભર હોય છે, તો ચાલો, આપણે તેનો પરિચય મેળવીએ.

પ્રાથમિક ક્ષેત્ર : આપણે કુદરત પાસેથી કેટલી પેદાશો સીધી જ મેળવીને તેને ઉપયોગમાં લઈએ છીએ. અનાજ, ફળો અને વનસ્પતિ તેનાં ઉદાહરણો છે. જંગલોમાંથી લાકડું, ઔષધીય વનસ્પતિ, ગુંદર અને લાખ, પ્રાણીઓ આપણને દૂધ, માંસ, હાડકાં અને ચામડું આપે છે. જળમાંથી આપણને માછલાં મળે છે. એ જ રીતે જમીનની સપાટી નીચેથી ખનિજો મેળવવામાં આવે છે. ટૂંકમાં વનક્ષેત્ર, કૃષિક્ષેત્ર, ખાણક્ષેત્ર, પશુપાલનક્ષેત્ર, મત્સ્યક્ષેત્ર, વગેરે ખોરાક અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે કાચો માલ પૂરો પાડે છે, તેથી આ ક્ષેત્ર પ્રાથમિક ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

દ્વિતીય ક્ષેત્ર : (મૅન્યુફેક્ચરિંગ સેક્ટર) ઘણી પ્રાથમિક પેદાશો એવી છે કે જેના પર પ્રક્રિયા કરી તેની પેદાશોને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી પ્રવૃત્તિ દ્વિતીય ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમકે કપાસમાંથી સુતરાઉ કાપડ, કપાસિયા તેલ, શેરડીમાંથી ગોળ અને ખાંડ, માટીમાંથી ઈંટો બનાવવી વગેરે. યંત્રસામગ્રી, માર્ગપરિવહન તેમજ સંચારસાધનો, વિદ્યુતસામગ્રી, તૈયાર વપરાશી વસ્તુઓ વગેરેના ઉત્પાદનમાં રોકાયેલા મોટા ઉદ્યોગો, સંરક્ષણ-સામગ્રી, રંગ-રસાયણો, કાપડ વગેરેનું ઉત્પાદન કરતા એકમો વગેરેનો સમાવેશ આ ક્ષેત્રમાં થાય છે, તેથી તેને ‘ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર’ પણ કહે છે.

સેવાક્ષેત્ર : પ્રાથમિક અને દ્વિતીય ક્ષેત્ર દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓનો જથ્થો મોટા વેપારીઓ સુધી પહોંચાડવા માટે ટ્રકો અને ટ્રેનો દ્વારા પરિવહન કરવાની જરૂર પડે છે. ઉત્પાદન અને વેપારમાં સહકાર સાધવા માટે ટેલિફોન, પત્રાચાર, બેન્કો પાસેથી વ્યાજે રૂપિયા લેવાની પણ જરૂર પડે છે. ટૂંકમાં, વ્યાપાર, સંચાર તેમજ માર્ગપરિવહન, હવાઈ તેમજ દરિયાઈ માર્ગો, શિક્ષણ અને આરોગ્ય, બેન્કિંગ તેમજ વીમાકંપનીઓ, પ્રવાસ અને મનોરંજન, ગેસ અને વીજળી જેવી સેવાઓ વગેરેની કામગીરીનો સમાવેશ આ ક્ષેત્રમાં થાય છે. વર્તમાન સમયમાં ઈન્ટરનેટ, એ.ટી.એમ., બૂથ-કોલ સેન્ટર, સોફ્ટવેર કંપની વગેરે મહત્વની સેવાઓ શરૂ થઈ ગઈ છે. નીચેની સારણી વાંચો, વિચારો અને તેમાં લખો.

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનાં ઉદાહરણ	અસર શું થશે ?	આ શું દર્શાવે છે ?
● ધારો કે ખેડૂતો કોઈ ખાંડની મિલને શેરડી વેચવાની ના પાડે તો શું થશે ?		
● ધારો કે જો કંપનીઓ ભારતીય બજારમાંથી કપાસ ખરીદતી નથી અને બીજા દેશો પાસેથી કપાસ આયાત કરવાનો નિર્ણય કરે છે, તો કપાસની ખેતીનું શું થશે ?		
● ખેડૂત ટ્રેક્ટર, પંપસેટ, વીજળી, રાસાયણિક ખાતર, કીટનાશક દવાઓ જેવી અનેક વસ્તુઓ ખરીદે છે. ધારો કે રાસાયણિક ખાતર અને પંપસેટની કિંમત વધી જાય તો શું થશે ?		
● ઔદ્યોગિક અને સેવાક્ષેત્રમાં કામ કરવાવાળા લોકોને ભોજનની જરૂર હોય છે. ધારો કે ટ્રાન્સપોર્ટવાળાએ હડતાળ પાડી દીધી અને ગામડાંમાંથી શાકભાજી, દૂધ વગેરે લઈ જવાની ના પાડી, તો શું થશે ?		

વિચારો

ભારતમાં સેવાક્ષેત્રનું મહત્વ દિન-પ્રતિદિન વધવા લાગ્યું છે. - શાથી ? તેની ચર્ચા કરો.

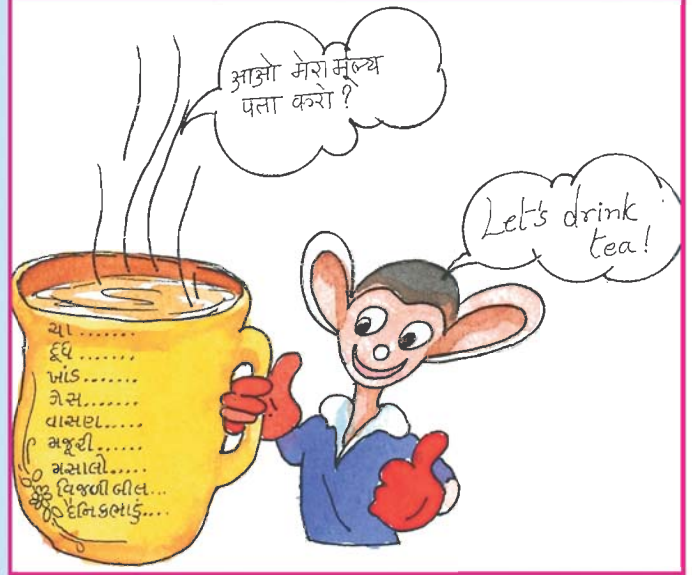
પ્રત્યેક ક્ષેત્રની વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓની ગણના કેવી રીતે કરીએ છીએ અને કુલ ઉત્પાદનને કેવી રીતે જાણીએ છીએ ? ચાલો વિચારીએ.

એક ખેડૂત લોટની કોઈ મિલને રૂ. 15 પ્રતિ કિલોના દરે ઘઉં વેચે છે. મિલમાં ઘઉં દળાય છે. તેનો લોટ બિસ્કિટ કંપનીને રૂ. 20 પ્રતિ કિ.ગ્રા.ના દરે વેચે છે. બિસ્કિટ કંપની લોટની સાથે ખાંડ, ઘી વગેરે ચીજોનો ઉપયોગ કરીને બિસ્કિટનાં ચાર મોટાં પેકેટ બનાવે છે. તે બજારમાં ગ્રાહકને રૂ. 80માં (રૂ. 20 પ્રતિ પેકેટ) વેચે છે. આ બિસ્કિટ એ અંતિમ ઉત્પાદન છે અને તે ગ્રાહક સુધી પહોંચે છે.

પ્રવૃત્તિ

ચાના કપની વિગતની સારણી વાંચો અને વિચારો :

- ચાની હોટલના માલિકને એક કપ ફ. માં પડે છે અને તે ફ. 2.50નો નફો લે છે, તો તેની વેચાણકિંમત ફ. ... હશે.
- ધારો કે દૂધનો ભાવ લિટરે ફ. 2 વધી જાય, તો ચાના કપની પડતર કિંમત અને વેચાણકિંમત કેટલી હશે ?
- ખાંડના ભાવમાં કિલોએ ફ. 1 વધી જાય, તો તમારા ઘરખર્ચ પર શું અસર થશે ?
- ગેસના બાટલામાં ફ. 50 વધી જાય, તો મમ્મીના ઘરખર્ચના બજેટ (અંદાજપત્ર) પર શું અસર થશે ?
- ડીઝલનો ભાવ લિટરે ફ. 2.50 વધી જાય, તો તમારી સ્કૂલબસ કે ગામની બસના ભાડા પર શું અસર થશે ?

9.2 ભાવવધારાની બજાર પર અસર

વિચારો

દૂધ, ખાંડ, ગેસ, ડીઝલ વગેરે વસ્તુઓમાં ભાવવધારો કોણ કરતું હશે ? શા માટે ભાવવધારો કરવો પડ્યો ?

ભારતની વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ગીકરણ તેની માલિકીની દૃષ્ટિએ પણ કરવામાં આવે છે.

(1) સરકારની માલિકીના કે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો : જે ઉદ્યોગો સરકારની માલિકી અને સરકારના સંચાલન હેઠળ હોય તે જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો છે. દા.ત. ભિલાઈ સ્ટીલ પ્લાન્ટ, ભારતીય હેવી ઇલેક્ટ્રિક લિમિટેડ (BHEL), ઓઈલ એન્ડ નેચરલ ગેસ કમિશન (ONGC) વગેરે સરકારની માલિકીના એકમો છે

(2) ખાનગી માલિકીના કે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો : જે ઔદ્યોગિક એકમોની માલિકી અને સંચાલન ખાનગી લોકોની હોય તેવા એકમો ખાનગી માલિકીના કે ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો કહેવાય છે. દા.ત., ટાટા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કંપની લિમિટેડ (TISCO) (ટિસ્કો), રિલાયન્સ, ટોરન્ટ, કેડિલા, એલેમ્બિક, જેવી કંપનીઓ ખાનગી કંપનીઓ છે.

(3) સંયુક્ત ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો : જાહેર ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોની કેટલીક મર્યાદાઓ હોય છે. આમાં મુખ્યત્વે બિનકાર્યદક્ષતા અને કામચોરી જોવા મળે છે. આને નિયંત્રિત કરવા - અંકુશિત કરવા તથા જરૂરી મૂડી એકત્ર કરવા માટે ખાનગી ક્ષેત્રોના નિષ્ણાતોની મદદ લેવાના હેતુથી જાહેર ક્ષેત્રમાંથી ખાનગી ક્ષેત્રની સંયુક્ત માલિકીના ઉદ્યોગો પણ સ્થાપવામાં આવ્યા છે. જોકે આ ઉદ્યોગો પર સરકારનું વધુ વર્ચસ્વ રહે છે.

(4) સહકારી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો : દેશમાં ઘણી વ્યક્તિઓ આર્થિક દૃષ્ટિએ સક્ષમ હોતી નથી, તેઓ વ્યક્તિગત રીતે ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોતી નથી. આવા લોકો ભેગા મળી મંડળી કે સંઘ બનાવી ઉત્પાદન કે વેચાણની પ્રક્રિયા હાથ ધરે છે. એકબીજાના સહકારથી શરૂ થયેલા આવા ઉદ્યોગો કે એકમો સહકારી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો છે. દા.ત., દૂધની ડેરી, ખાંડનાં કારખાનાં વગેરે ઉદ્યોગો સહકારી ધોરણે ચાલે છે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રોમાં વિભાજન :

કાન્તા	કમલ
કાન્તા એક કાર્યાલયમાં કામ કરે છે. તે સવારે 9.30 થી સાંજે 5.30 સુધી કાર્યાલયમાં રહે છે. તેને નિયમિત રૂપે પ્રત્યેક મહિનાના અંતે પગાર મળે છે. પગાર સિવાય તેને સરકારની ભવિષ્યનિધિનો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને મેડિકલ ખર્ચ અને અન્ય ભથ્થાં પણ મળે છે. કાન્તા રવિવારે કાર્યાલય પર જતી નથી. છતાં તેને આ દિવસનો પણ પગાર મળે છે. તેને નોકરી માટે નિમણૂકપત્ર પણ આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નોકરી સંબંધી નિયમો અને શરતોનો પણ ઉલ્લેખ હતો. આમ, કાન્તા સંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે.	કમલ કાન્તાનો પડોશી છે. તે નજીકની કરિયાણાની દુકાનમાં દૈનિક મજૂરી કરે છે. તે સવારે 8.00 કલાકે દુકાન પર જાય છે અને રાત્રિના 9.00 કલાક સુધી કામ કરે છે. તેને મજૂરી સિવાય બીજું કોઈ ભથ્થું મળતું નથી. જે દિવસે તે કામ નથી કરતો તે દિવસની તેને મજૂરી મળતી નથી. તેને કોઈ પણ રજા સવેતન મળતી નથી. તેને કોઈ નિમણૂકપત્ર પણ મળ્યો નથી. તેને તેનો માલિક ગમે ત્યારે નોકરીમાંથી નીકળી જવાનું પણ કહી શકે છે. આ રીતે કમલ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં કામ કરે છે.

વિચારો

- તમે કાન્તા અને કમલની રોજગારની પરિસ્થિતિમાં કોઈ અંતર જોઈ શકો છો ? ચર્ચા કરો.

આટલું જાણો

સરકારે અસંગઠિત ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો માટે વિવિધ કાયદા બનાવ્યા છે. આમ છતાં અસંગઠિત ક્ષેત્રના માલિકો દ્વારા તેનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ થતો નથી.

આર્થિક ઉદારીકરણ :

વિશ્વની સાથે ચાલવા, વિશ્વપ્રવાહમાં ભળવા અને ભારતદેશને વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવા ભારત સરકારે પોતાની આર્થિક નીતિઓમાં કેટલાક ફેરફારો કર્યા. એ અનુસાર સન 1991ની ઉદાર નીતિ અપનાવી. આ નીતિ અનુસાર ઉદ્યોગ, વેપાર અને ધંધાને લગતાં કેટલાંક નિયંત્રણો દૂર કર્યા, કરવેરા ઘટાડ્યા. વસ્તુઓની આયાત-નિકાસમાં પણ કેટલીક છૂટછાટ જાહેર કરી. નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે મંજૂરીની પ્રક્રિયા સરળ બનાવી. તેના કારણે ભારત વિશ્વના અન્ય દેશો સાથે વેપાર, ધંધા અને ઉદ્યોગોની બાબતમાં એક બની રહ્યું છે તેમજ ભારતમાં ધંધા-રોજગાર વધ્યા છે.

ખાનગીકરણ :

આઝાદી પછી કેન્દ્ર સરકારે જાહેર સાહસો શરૂ કર્યા. સમય જતાં આ જાહેર સાહસોના ઉદ્યોગો ખોટ કરતા ગયા. નફો ઘટતો ગયો અને તેમાંના કેટલાક એકમો બીમાર પડવાથી બંધ થયા. સરકારના અર્થતંત્ર ઉપર એની અસર થઈ. કામદારો સંગઠિત થયા પણ ઉદ્યોગો નુકસાનમાં આવી પડ્યા. બીજી બાજુ વિશ્વમાં ગુણવત્તાની બોલબાલા થવા લાગી. ખાનગી સાહસો નફો કરવા લાગ્યા. આ બધી પરિસ્થિતિએ ‘ખાનગીકરણ’ને પ્રોત્સાહન આપ્યું. સરકાર જાહેર સાહસોમાંથી ખસવા લાગી અને ‘ખાનગીકરણ’ તરફ વળી. સંયુક્ત સાહસ એ ખાનગીકરણની પ્રક્રિયાનો એક ભાગ છે.

વૈશ્વિકીકરણ :

વૈશ્વિકીકરણ એટલે સમગ્ર વિશ્વનું એક બનવું અથવા એકબીજાની નજીક આવવું. વૈશ્વિકીકરણથી વિશ્વનો કોઈ પણ દેશ વિશ્વના અન્ય દેશ સાથે સરળતાથી વેપારબંધો કરી શકે છે. તેનાથી એકબીજા દેશોની બજારો અને ઉત્પાદનોમાં એકીકરણ થઈ રહ્યું છે. એકબીજા દેશો વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ અને તીવ્ર એકીકરણની આ પ્રક્રિયા જ ‘વૈશ્વિકીકરણ’ છે. વૈશ્વિકીકરણને મદદ કરનાર અને ઉત્તેજન આપનાર જો કોઈ મહત્વની પ્રક્રિયા હોય તો તે છે માહિતી તકનીકીમાં આવેલી અભૂતપૂર્વ ક્રાંતિ, જેને આપણે ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી તરીકે ઓળખીએ છીએ. ‘વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન’ (W.T.O.) આ દિશામાં કાર્ય કરી રહી છે, જેની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૯૯૫માં થયેલી.

વૈશ્વિકીકરણની અસરો :

- માહિતી ટેકનોલોજીને કારણે સેવાક્ષેત્રમાં રોજગારીની નવી તકો ઊભી થઈ.
- ફોન, ફેક્સ, મોબાઇલ, ઈ-મેઇલ, ઈન્ટરનેટ, વીડિયો કોન્ફરન્સ જેવાં સાધનોથી માહિતી ઓછા ખર્ચે અને ઝડપથી પ્રાપ્ત થતા દેશના આર્થિક વિકાસની ગતિ વધી.
- બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ યજમાન દેશોની કંપનીઓ સાથે સંયુક્ત સાહસ કરવા લાગી જેનો ફાયદો યજમાન દેશને થયો. જેમકે ભારતમાં વિદેશી ફોર્ડ મોટર્સ કંપની કારના યંત્રોનું ઉત્પાદન કરે છે. તે કેવળ ભારત માટે જ કારોનું નિર્માણ કરે છે એવું નથી, પરંતુ વિશ્વના અન્ય દેશો માટે પણ કારનાં યંત્રોનું ઉત્પાદન કરે છે. જેનો લાભ યજમાન દેશ ભારતને મળે છે. એ જ રીતે ભારતની મોટી કંપનીઓ પણ વિશ્વસ્તરનાં બજારોમાં પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું છે. જેમકે ટાટા મોટર્સ, ઈન્ફોસિસ, એશિયન પેઇન્ટ્સ, પાર્લે વગેરે કંપનીઓ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પોતાનું વેચાણ કરે છે.
- તીવ્ર સ્પર્ધાથી માલસામાનની ગુણવત્તા જળવાતા ઓછી કિંમતે વધુ સારો માલસામાન ગ્રાહકોને મળવા લાગ્યો. જેમકે ભારતના બજારમાં ચીને પોતાનાં રમકડાં મૂક્યાં છે. ઓછી કિંમત અને નવીન ડિઝાઇનોને કારણે ચીની રમકડાં ભારતીય બજારોમાં વધારે લોકપ્રિય છે. એક જ વર્ષમાં 70 % થી 80 % દુકાનોમાં ભારતીય રમકડાંનું સ્થાન ચીની રમકડાંએ લઈ લીધું છે. હવે ભારતની બજારોમાં રમકડાં પહેલાંની તુલનામાં સસ્તાં છે. આ શું થઈ રહ્યું છે ? વિશ્વવેપારના કારણે ચીની રમકડાં ભારતના બજારોમાં આવ્યાં. ભારતીય અને ચીની રમકડાંની પ્રતિસ્પર્ધામાં ચીની રમકડાં વધારે સારાં સાબિત થયાં છે. ચીની રમકડાંને કારણે ભારતીય રમકડાંના વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓને નુકસાન થાય છે. આમ, ઘણીવાર વિશ્વવ્યાપારને કારણે લઘુઉદ્યોગને નુકસાન થાય છે.

વિચારો

- ભારતના રમકડાંના વેપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓએ પોતાના ઉત્પાદનના વધુ વેચાણ માટે ક્યા-ક્યા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ ? - ચર્ચા કરો.
- ભારતમાં કઈ વિદેશી કંપનીઓ સંયુક્ત સાહસ કરવા લાગી છે ? તેનાથી ભારતના ક્યા ક્ષેત્ર પર અસર પડી ? ઉ.દા. સાથે સમજાવો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્રમાં ક્યાં-ક્યાં ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (2) સેવાક્ષેત્રમાં કઈ-કઈ સેવાનો સમાવેશ થાય છે ?
- (3) સહકારી ક્ષેત્રનાં ઉદાહરણો આપો.
- (4) ખેતપેદાશો વધારવા સરકારે ક્યાં-ક્યાં પગલાં લીધા છે ?
- (5) ભારતમાં 'ઉદારીકરણ'ની નીતિ કઈ સાલથી શરૂ થઈ ?
- (6) 'વૈશ્વિકીકરણ' એટલે શું ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) જાહેર ક્ષેત્ર અને ખાનગી ક્ષેત્ર વચ્ચેનો તફાવત આપો.
- (2) સરકારને શા માટે 'ખાનગીકરણ' તરફ વળવું પડ્યું ?
- (3) 'વૈશ્વિકીકરણ'ની અસરો જણાવો.

3. નીચેનાં જોડકાં જોડો :

કૃષિક્ષેત્રની સમસ્યાઓ	કેટલાક સંભવિત ઉપાય
(1) સિંચાઈ વગરની જમીન	(1) ખેતી આધારિત મિલોની સ્થાપના
(2) પાકોનું ઓછું વળતર	(2) સહકારી ખરીદ-વેચાણ સમિતિ
(3) દેવાનો ભાર	(3) સરકાર દ્વારા ખાદ્યાન્નોની ખરીદી
(4) મંદીના સમયમાં રોજગારનો અભાવ	(4) સરકાર દ્વારા નહેરોનું નિર્માણ
(5) કાપણી પછી સ્થાનિક ખેડૂતોને પોતાના અનાજ વેચવાની સમસ્યા	(5) બેન્કો દ્વારા ઓછા વ્યાજે લોન આપવાની સગવડ કરવી.

4. નીચેનાં ઉદાહરણોનું સંગઠિત અને અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં વર્ગીકરણ કરો :

- (1) શાળામાં ભણાવતા એક શિક્ષક
- (2) પોતાના ખેતરની સિંચાઈ કરતો એક ખેડૂત

- (3) દવાખાનામાં દર્દીના ઈલાજ કરતા એક ડોક્ટર
 - (4) એક કોન્ટ્રાક્ટરને ત્યાં દૈનિક કામ કરતો એક કામદાર
 - (5) મોટા કારખાનામાં કામ કરવા જતો એક કામદાર
5. તમારા ઘરની નજીક આવેલ કોઈ ઔદ્યોગિક એકમ/કુટિરઉદ્યોગ/મીઠાના અગરો/સહકારી ડેરી પૈકી કોઈ પણ એક પસંદ કરી તેની મુલાકાત લઈ તેનો પ્રોજેક્ટ તૈયાર કરો.
6. નીચેની પ્રશ્નાવલિના જવાબ અનુભવી વ્યક્તિઓના આધારે લખો :
- (1) ગ્રામસેવકની મદદથી ગામમાં કૃષિને લગતી કઈ-કઈ યોજનાઓ ચાલે છે તે જાણો.
 - (2) ગ્રામીણ બેંકમાં ખેડૂતો ખાતાં ખોલાવે છે. કોઈ પણ બે ખાતેદાર ખેડૂતોની મુલાકાત લઈ તેમણે ગ્રામીણ બેંક દ્વારા કયા-કયા લાભ લીધા છે, તે જાણો.
 - (3) રેડિયો અને દૂરદર્શન પર કૃષિને લગતા કાર્યક્રમોથી ખેડૂતોને શો લાભ થાય છે, તે ગામના કોઈ પણ બે ખેડૂતો પાસેથી જાણો.
 - (4) ખેડૂત હેલ્પલાઈન નંબર 1551 છે. તેનાથી ખેડૂતોને કઈ-કઈ મદદ મળે છે, તે વિશે જાણો.

